

KAREL KOSÍK VE PRAG BAHARI'NIN ENTELEKTÜEL TEMELLERİ

ATEŞ USLU

Çek Marksizminin en önemi figürlerinden Karel Kosík'in eserleri ve yazıları Marksizmin özgün bir yorumunu sunduğu kadar, hem Çekoslovak gençliği ve özellikle Doğu Bloku entelektüelleri üzerinde önemli bir etki bırakmış hem de Prag Baharı'nın fikri temellerinden birini oluşturmuştur. Kosík'in farklı düşünce akımlarıyla kurduğu zengin diyalog ve sosyalist demokrasi düşüncesi, 1960'lı yıllarda Doğu Bloku ülkelerinde yaşanan entelektüel canlılığa da örnek teşkil eder.

GİRİŞ

Avrupa'da "1968" in önemi üzerine yapılan değerlendirmelerde, 1960'lı yıllar boyunca devam edip 1968'de doruk noktasına ulaşan toplumsal ve entelektüel hareketlilik içinde geleneksel Marksizm yorumlarına karşı heterodoks Yeni Sol yorumların zafer kazandığı sıklıkla vurgulanır. Bu değerlendirmeye kısmen hak verilebilir: 1960'lı yıllarda Avrupa solu içinde Marksizm dışı düşünsel geleneklerden (örneğin Friedrich Nietzsche'den) etkilenen düşünürlerin sayısı artmış, anarşizm gibi akımlar sol düşünce ve hareket içinde etkili olmuştur. Buna karşılık, İosif Stalin dönemi Sovyet Marksizmi yorumlarına olduğu kadar Yeni Sol ile özdeşleştirilen düşünce akımlarına da mesafeyle yaklaşan ve diyalektik yöntem üzerine düşünerek Marksizm'i yeniden yorumlayan düşünürler de 1968'e uzanan süreçte Avrupa entelektüel yaşamında büyük oranda etkili olmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Çekoslovak entelektüel yaşamının en etkili ve çarpıcı figürleri arasında yer alan Karel Kosík (1926-2003) bu bağlamda değerlendirilebilir.

Çekoslovakya'da 1960'ların başından 1968 yılının sonlarına değin süren

reform sürecinin düşünsel boyuttaki başlıca temsilcisi olan Kosík bir yandan Marksizm'in özgün bir yorumunu geliştirmiş, diğer yandan da 1960'ların Çekoslovak gençleri üzerinde önemli bir etki yapmıştır. Kosík "Prag Baharı" olarak da adlandırılan ve 1968 yılı boyunca yoğunlaşan reformların özdeşleştiği "insancıl sosyalizm"i basit bir slogan olmaktan çıkarıp Marksist temellerde yorumlayan başlıca düşünürdür. Kosík'in eserleri ve yazıları, Prag Baharı'nın entelektüel ve politik bağlamı üzerine önemli kaynaklar teşkil ettikleri gibi, 1960'lı yıllarda Marksizm yorumlarının zenginlik düzeyini göstermeleri açısından da önem taşımaktadır. Bu dönemde Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi sosyalist ülkelerde de büyük bir entelektüel canlanma yaşanıyor, ancak kimi zaman sanıldığı gibi aksine bu canlanma Marksizm'in reddedilmesi üzerinden değil, Marksizm'in dogmatik yorumlarının Marksizm içinden eleştirisi üzerinden yürüyordu. Bu dönemde Sovyet Marksistleri arasında Evald İlyenkov'un, Macaristan'da György Lukács ve öğrencilerinin, Yugoslavya'da ise Praxis dergisi yazarlarının epistemoloji, ontoloji, etik ve düşünce tarihi gibi çok çeşitli alanlarda çalışmaları yayımlanmış-

tır. Bu çalışmaların ortak özelliği, öznelere kendilerine dışsal bir nesnel gerçeklik tarafından yönlendirildiklerini reddetmeleri; bilincin, yaratıcı etkinliğin ve özneliliğin nesnellik ile diyalektik bir ilişki içinde geliştiğini savunmalarıdır. Kosík *Dialektika Konkrétniho (Somutun Diyalektiği, 1963)* kitabı başta olmak üzere çeşitli çalışmalarıyla bu entelektüel canlanmaya katkıda bulunmuş, ayrıca çok sayıda yazısıyla 1960'lı yılların toplumsal ve siyasal gelişmelerini yaratıcı ve özgün bir şekilde değerlendirmiştir. Bu yazıda Kosík'in düşüncelerinden hareketle Prag Baharı'nın entelektüel arka planına dikkat çekilecektir.¹ Bu doğrultuda özellikle Kosík'in 1964-1968 arasında kaleme aldığı yazılar üzerine yoğunlaşılacaktır.

SOVYET MARKSİZMİNDEN HEGELCİ YORUMLARA

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini takip eden yıllarda Çekoslovakya'da komünist olmayan partiler çeşitli aşamalarla siyasal hayattan elimine edildiler. Komünist Parti 1948'den itibaren ordu ve bürokraside bir "temizlik" hareketi başlatarak rakiplerini ortadan kaldırdı. Savaş sırasında Nazi Almanyası işgaline karşı

komünist direniş hareketine katılıp Nazilere esir düşmüş olan Kosik, savaşın sona erdiği 1945 yılında Komünist Partisi üyesi oldu. Prag'da Karel Üniversitesi'nde (*Univerzita Karlova*) felsefe öğrenimine başladı. İki savaş arası dönemde etkin olan fenomenoloji gibi düşünce akımları üniversitede önemini korumaktaydı. Kosik bu dönemde Jan Patočka'dan dersler aldı.² Edmund Husserl ve Martin Heidegger'in öğrencisi olan Patočka vasıtasıyla fenomenoloji ve varoluşçuluk ile tanıştı. Bu düşünürlerden ve akımlardan ne derecede etkilendiği tartışma konusudur, ancak sonraki dönemlerde geliştirdiği özneyi merkeze koyan yaklaşımında belirli ölçülerde de olsa Husserl'in etkisi kendini gösterir.

Soğuk Savaş'ın başladığı bu yıllarda Çekoslovakya Sovyet Bloku'na dahil olmuştu. Blok ülkeleri ile SSCB arasındaki yakınlaşma askeri ve diplomatik alanların yanında entelektüel alanları da içeriyordu. Çekoslovak öğrencilerin SSCB'de öğrenim görmesi teşvik ediliyordu. Moskova ve Leningad'a (günümüzde St. Petersburg) gönderilerek dersler alan öğrenciler arasında Kosik de bulunuyordu. SSCB'de öğrenim gördüğü 1947-1949 yıllarında Sovyet Marksizmi içinde bir dönüşüm yaşanıyor. Sovyetler Birliği'nde 1930'lu yıllardan beri nesnel koşulların bilinci, iktisadi yapının üstyapı unsurlarını doğrudan belirlediği öne süren yorumlar yaygınlık kazanmış, Hegel gibi düşünürler "gerici" olarak yaftalanarak Marksizm üzerine tartışmalardan çıkarılmışlardı. Bu durum 1947'de değişmeye başladı: Mark Moiseviç Rozental'in diyalektik mantık üzerine çalışmalarının yayımlanmasıyla birlikte diyalektik yöntem üzerine tartışmalar canlanma emareleri gösteriyordu.³ Kosik'in bu dönemde diyalektiğe artan ilginin de etkisiyle Marksizm yorumlarını geliştirdiği tahmin edilebilir.

Kosik 1949'da Prag'a döndüğünde, üniversitede önemli değişiklikler olmuştu. Çekoslovakya'da 1948 yılında başlayan "temizlik" hareketi askeri ve sivil bürokrasinin yanında üniver-

Karel Kosik
(1926-2003).

siteleri de kapsıyordu. Bu dönemde Patočka ve diğer Marksist olmayan öğretim üyeleri üniversiteden uzaklaştırıldılar. Genç Kosik ise Komünist Parti üyesi ve Stalin'in iyi bir izleyicisi olarak öğrenimine devam etti. Bu dönemde *Tvorba* dergisine yazdığı yazılarda dönemin yaygın Stalin övgülerini tekrarlayan bir yaklaşım hakimdir.⁴ *Proletarya Diktatörlüğünün Bir Biçimi Olarak Halk Demokrasisi* başlığını taşıyan, 1952'de tamamladığı doktora tezi de bu açıdan herhangi bir özgünlük taşımaz.

Kosik Sovyetler Birliği Komünist Partisi Birinci Sekreteri Nikita Khruşçov'un 1956 yılında, partinin yirminci kongresi sırasında başlattığı "destalinizasyon" (Stalin'den arınma) hamlesini takiben dönemin pek çok entelektüel gibi Sovyet Marksizminin standartlaşmış yorumlarından uzaklaşarak Marksizm'in özgün yorumlarına yöneldi. Destalinizasyon pek çok Doğu Bloku devletinin aksine Çekoslovakya'da belirgin bir siyasal değişiklikle sonuçlan-

mamıştı. Stalinist dönemin başlıca yöneticilerini açıkça öven Antonín Novotný önce başbakan, daha sonra devlet başkanı ve partinin birinci sekreteri olarak görev yaptı. Buna karşılık, Çekoslovakya'da entelektüel düzlemde bir canlılık yaşanıyor: Zdeněk Mlynář, Ota Šik ve Zdeněk Jičínský gibi Çek entelektüeller 1950'lerin ortasından itibaren Sovyet Marksizminin katı belirlenimci ve basitleştirici yorumlarını reddederek alternatif yorumlar geliştirdiler.⁵

Bu noktada, bu dönemde Marksist diyalektik üzerine yapılan tartışmaların hangi entelektüel bağlam içinde geliştiğine değinmek gerekiyor. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet Marksizminin belirlenimci yaklaşımına karşı iki yanıt ortaya çıkmıştı. Husserl, Heidegger ve Karl Jaspers'ten etkilenen Jean-Paul Sartre gibi düşünürler Marksist materyalizm yorumunu aşırı nesnelci olmakla ve insanı/özneyi hiçe saymakla suçluyor, öznenin yaratıcı faaliyeti

1 Mayıs günü Prag'da gençler (Fotoğraf: Josef Koudelka).

1968 Magnum throughout the world (İspanya: Hazan, 1998), s. 63.

yoluyla özgürlüğünü inşa etmesini temel alan varoluşçu felsefeyi geliştiriyorlardı. György Lukács başta olmak üzere Marksist düşünürlerse Sovyet Marksizminin nesnelci yönelimlerini ve tek taraflı belirlem anlayışını reddetmekle birlikte varoluşçuların aksine öznenin/insanın yaratıcılığını merkeze almıyor, nesnel ve öznel şartların, üretim ve bilinç biçimlerinin diyalektik bir bütünlük içinde geliştiği bir toplumsal gerçeklik tarifi yapıyorlardı.⁶ Bu yönelimi benimseyenler Marksizm yorumlarını Hegel felsefesi ile eleştirel

bir diyalog içinde oluşturuyorlardı. Hegel felsefesi nesnel gerçeklik ve insan bilinci, yapılar ve özne arasındaki ikilikleri diyalektik bir şekilde çözümlenmenin temellerini içeriyor; varlığın bilinci, ekonominin diğer alanları tek taraflı olarak belirlediği şematik Marksizm yorumlarının karşısına öznel ve nesnel unsurların aynı toplumsal gerçekliğin parçası olduğunu savunan düşünürlere referans kaynağı olabiliyordu. Marx'ın *Grundrisse* başlığıyla tanınan 1857-1858 elyazmalarının 1953'de Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde yapılan

yeni basımı, Marx'ın düşüncesinde Hegel etkisi üzerine yapılan tartışmaları canlandırmıştı. Konstantin S. Bakradze ve Teodor Oyzerman başta olmak üzere bir dizi Sovyet filozofun 1950'li yılların ikinci yarısında Hegel üzerine çalışmalar yayımlamalarının da Doğu Bloku'nda Hegel üzerine tartışmaları kolaylaştırıcı etki yaptığı tahmin edilebilir.

Hegel'e yönelik ilgi 1959 yılına gelindiğinde Çekoslovakya Komünist Partisi yöneticilerini rahatsız etmeye başlamıştı. Kosik de artık "sözde materyalist" Hegel yorumcuları arasında en çok dikkat çekenler arasındaydı.⁷ Bu saldırılara rağmen Kosik araştırma ve yazı faaliyetlerini sürdürdü. Doğu Bloku entelektüelleri 1950'lerin sonunda Batı Avrupa ile yeniden ilişkiler kurmaya başlamışlardı.⁸ Kosik de bu dönemde uluslararası felsefe çevreleriyle bağlantılar kurdu; Fransa'da Royaumont'da diyalektik üzerine Eylül 1960'ta düzenlenen bir kollokyuma katıldı. Enzo Paci ve Jacques Lacan gibi düşünürlerin katıldığı bu etkinlikte "Somutun Diyalektiği" başlığını taşıyan bir sunum yaptı, sunum metni Paci'nin kurduğu İtalya merkezli bir felsefe dergisi olan *Aut aut*'ta 1961'de yayımlandı. Çekoslovakya'da Liblice Sarayı'nda Aralık 1960'ta düzenlenen bir konferansta da Marksist diyalektik üzerine bir sunum yaptı.

Kosik bu dönemde temelde Hegel diyalektiğinden hareketle bir Marksizm yorumu benimsiyordu. Lukács'ın ilk basımı 1923'te yapılan ve uzun süredir baskısı tükenmiş olan *Tarih ve Sınıfların Bilinci* kitabının Fransızca çevirisinin 1960'ta yayımlanması Batı Avrupa'da Hegelci Marksizm'e yönelik ilgiyi canlandırmıştı; bu dönemde Kosik de Lukács'ın kitabını okuyup ondan etkilendi. Bunun yanında, Çekoslovak entelektüel çevrelerinde halen etkisini koruyan Husserl ve Heidegger felsefelerinden de etkilenmesi kaçınılmazdı. Husserl'in 1936'da yazdığı *Avrupa Bilimlerinin Krizi ve Transandantal Fenomenoloji* kitabını faşizm tehlikesine karşı aklın savunusu olarak değerlendiriyordu;⁹ Vietnamlı filozof Trần Đức

Thão'nun Husserl'in fenomenolojisi ile Marksizm arasında bir sentez ortaya koyduğu *Fenomenoloji ve Diyalektik Materyalizm* başlığıyla 1951'de Fransa'da yayımlanan kitabı da Kosik'e ilham kaynağı olmuştu. Heidegger'e gelince, Kosik onun felsefesini "öznel idealizm" olarak niteliyor ve Aralık 1962'de "Marksizm ve Varoluşçuluk" başlığıyla verdiği konferansta onu eleştiriyordu. Buna rağmen Heidegger ve Marksizm arasında bir bağlantı kurmanın mümkün olup olmadığı üzerine düşündüğü de tahmin edilebilir: Lucien Goldmann'ın Lukács ile Heidegger arasında bir sentez yaptığı *Saklı Tanrı* (1955) kitabını okumuştur, hatta 1963'te Lukács'a bir mektup göndererek Heidegger'in *Varlık ve Zaman* kitabını yazarken *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nden ilham aldığı yönündeki iddialar hakkında görüşlerini sormuş, ancak Lukács'tan olumsuz bir yanıt almıştır.¹⁰

MARKSİST DİYALEKTİĞİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

Komünist parti yönetimi içinde 1963 yılında gerçekleşen değişiklikler entelektüel yaşam üzerine de etkili oldu. Toplanan Çekoslovakya Komünist Partisi'nin Aralık 1962'de toplanan on ikinci kongresinde ise

destalinizasyonun başlatılması yönünde kesin bir karar alındı; 1963'ün ilk yarısında Stalin döneminin "kişilik kültürü" üzerinde tartışmalar yapıldı. Jaroslav Hašek'in ve Franz Kafka'nın doğumunun sekseninci yılı vesilesiyle 1963'te yapılan etkinliklerle entelektüel ve kültürel yaşamda dönüşümlerin belirtileri ortaya çıktı. Önceki dönemlerde Komünist Parti'nin kültür politikasınca dışlanan Kafka yeniden itibar kazandı. Bu dönemde Fransız Komünist Partisi ideologlarından olan Roger Garaudy 1963'te Kafka Kongresi'ne katıldıktan sonra Çekoslovakya'da gözlemlediği entelektüel canlılık atmosferini anlatırken "Prag Baharı" ifadesini kullandı. Artık Marksizm içindeki yenilenme çabaları parti yöneticilerinin tepkiyle karşılaşmadan ifade edilebiliyordu." Kosik böyle bir bağlamda, 1960 sonbahar ve kışında yapmış olduğu sunum metinlerini genişletti ve bu çalışmalarını 1963'te Prag'da *Somutun Diyalektiği: İnsan ve Dünya Sorunları Üzerine Çalışmalar* başlığıyla kitaplaştırdı.

Kosik kitapta "sahte somut" olarak adlandırdığı gündelik yaşam deneyimlerinden yola çıkar. Ona göre insanların gündelik yaşamı kendilerinin dışında ortaya çıkan, dö-

nüştüremeyecekleri adeta doğal bir gerçeklik olarak algıladılar. Gerçeklikle ilişkilerini bilim ve teknoloji ile sınırlı olarak geliştirmeleri de "sahte somut"a ilişkin yanılgılarını aşmalarını engeller. Kosik'e göre diyalektik, insanların, gündelik yaşamda ortaya çıkan yapıların doğal nitelik taşımadığını, kendi faaliyetleri sonucunda oluştuğunu anlamalarını ve onu dönüştürmelerini sağlar. Dolayısıyla diyalektik düşünüş hakikatin gerçekleştirilmesidir. Kimi düşünce tarihçilerine göre Kosik'in gündelik yaşam eleştirisi ve bilimsel yöneme olan mesafeli yaklaşımı onun Heideggerci bir yaklaşım geliştirdiği anlamına gelir. Ancak Kosik'in temel ilham kaynağının Heidegger değil, Lukács olduğunu söylemek mümkündür.¹² Gerek Lukács, gerekse Heidegger 1920'li yılların ilk yarısında eserlerinde benzer sorunsalları işlemişler, "şeyleşme" üzerinden var olan toplumu eleştirmiş ve özne-nesne arasındaki ilişkilerin yeniden tarif edilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Buna karşılık Lukács incelemesini ve çözüm yollarını Hegel felsefesi ve Marksizm üzerinden kurmuş, gerçekliği ve özne-nesne ilişkisini diyalektik yöneme başvurarak tarif etmiş ve toplumsal gerçekliğin ilişkisel bütünlüğünü vurgulamıştır. Heideg-

Prag Baharı'nda protestocu gençler.

ger ise özne-nesne ayrımını aşmayı hedef olarak koymasına rağmen çıkış noktası ve temel inceleme ölçeği olarak yine özneyi almıştır.¹³ Kosik eserinde dolaysız gerçeklik eleştirisinin "olguların bütünlüğün diyalektik parçaları olarak anlaşılması" yoluyla mümkün olacağını sıklıkla belirtir ve bu şekilde Lukács'ın *Tarih ve Sınıft*

Komünist Parti üyeliğinden istifa etmiş olan Vaculík'in yazdığı "İki Bin Kelime" başlıklı manifesto 27 Haziran 1968'de kamuya duyuruldu.

Bilinci'nin çizdiği perspektifi geliştirir, hatta yer yer ona doğrudan atıflar yapar.

Somutun Diyalektiği'nin yayımlandığı 1963 yılından Çekoslovakya'da reformların ivme kazandığı 1968 yılı başına uzanan dönemde Çekoslovak entelektüel hayatındaki canlanma sürdü. Batı kaynaklı süreli yayınların ülkeye girişine 1964 yazında izin verilmesi, Çekoslovak düşünürler ve sanatçıların Batı ile daha yoğun bağlar kurmasını sağladı. Literární noviny (Edebi Haberler) ve Kultúrny život (Kültürel Yaşam) gibi dergiler dönemin tartışma zenginliğini yansıtan yazılar yayımladılar. Ayrıca bu dönemde Çek düşünürler Batılı entelektüel çevrelerle olan ilişkilerini güçlendirdiler.

Kosik bu dönemde giderek daha yoğun bir şekilde dönemin parti politikalarını ve evrimcilik anlayışını eleştirdi. "Ahlakın Diyalektiği ve Diyalektiğin Ahlakı" başlığıyla 1964'te yayımladığı bir yazıda bir yandan diyalektik yöntem üzerine önemli tespitler yapar, diğer yandan da komünist parti mensupları ve bürokratların konumlarını yoğun bir şekilde eleştirir. *Somutun Diyalektiği'nde öne sürdüğü bir tezi burada da tekrarlar: "Sözde-somut" içinde her şey taşlaşmıştır, şeyleşmiştir. Diyalektik "sözde somut" olanı ortadan kaldırır, insan pratiğini ve tarihsel yaratıla-*

*rı ortaya koyar ve şeylerin içindeki çelişkileri açığa çıkarır.*¹⁴ Kosik'e göre diyalektik bir analiz, gerçekliğin çeşitli alanları sürekli olarak değerlendirmeye tâbi tutulmasını ve analiz için vazgeçilmez olan temel ilkelerin sorgulanmasını gerektirir. Başka bir deyişle, diyalektik bir çözümlemede eleştirelilikten uzak bir şekilde kabul edilen hipotezler var olamaz.¹⁵ Bu sözleriyle Kosik, sorgulanmadan doğru olduğuna kanaat getirilen önermeleri reddetmektedir.

Kosik diyalektik üzerine bu genel tespitlerden sonra diyalektik soruşturmaların ahlak konusuna da yayıldığını belirtir ve "diyalektiğin kendisi ahlaklı" şeklinde bir değerlendirme yapar.¹⁶ Avrupa kültüründe 17.-18. yüzyıllardan itibaren (özellikle Blaise Pascal ve Jean-Jacques Rousseau'nun eserlerinde) temel bir soru sorulmaktadır: "Modern dünyada insanlar neden mutlu değildirler?" Kosik'e göre modern insanın mutsuzluğu, modern toplumun ahlakının ekonomiye bağlı olmasının bir sonucudur. "İyi" olanın tanımını modern toplumda faydacılıkla (ve özel olarak da iktisadi fayda ile) iç içe girmiştir. Bu durum bir ikilem ortaya çıkarır: Ahlak insanın iyi olup başkalarını sevmesini isterken, modern toplumda ahlak ile ayrılmaz bağları olan ekonomi ve kamusal hayat başkalarını rakip ve potansiyel düşman olarak görmeyi öngörür.¹⁷ Kosik bundan sonra dönemin Çekoslovakya Komünist Partisi'ne kapsamlı eleştiriler yönelir. Ona göre devrimci praksis içinde faaliyette bulunan insanlar nesnel şartları değiştirirler; bu süreçte eğitimciler de eğitilir. Buna karşılık, bu sürecin sonrasında iki ayrı grup oluşur: Devrimciler "komiser"lere dönüşür ve kendilerini toplumun üzerinde konumlandırmaya başlarlar. Devrimciden farklı olarak komiser vicdanla değil faydacı bir realizmle hareket eder. "Devrimci'nin "komiser"e dönüşme süreci, sonraları "komiser" in "bürokrat" haline gelmesiyle devam eder.¹⁸ Düşünür sonraki yıllarda da komünist partinin devrimci niteliğini kaybederek bürokratlaşma sürecine eleştiriler yöneltmeye devam etmiştir.

Çekoslovak Yazarlar Birliği'nin Temmuz 1967'de düzenlenen dördüncü kongresi, bu dönemin entelektüel muhalefetinin ulaştığı boyutları gözler önüne serdi. Ludvík Vaculík, Milan Kundera, Václav Havel, Pavel Kohout ve Ivan Klima gibi çok sayıda yazarın katıldığı kongrede Novotný yönetiminin sert bir şekilde eleştirildiği tartışmalar yapıldı. Özellikle Vaculík (parti üyesi olmasına rağmen) partinin öncü rolü oynamasına gerek olmadığını savunduğu ve parti yönetiminin kültür alanına müdahalelerini eleştirdiği konuşmasıyla büyük bir etki yaptı. Kosik'in kongrede yaptığı konuşmada parti yöneticilerinin pragmatizmine ve realizmine yöneltilmiş bir eleştiri niteliği taşır. Kosik akıl ve vicdanın birlikte var olduklarını ve ancak bu şekilde insan varoluşunun temelini oluşturduklarını söyler.¹⁹ Ona göre bu birliktelik zamanla ortadan kalkmıştır: Modern zamanlarda akıl ve vicdan arasındaki ilişkiye kuşkuyla bakılmaya başlanmıştır ve "realist" yaklaşım hakim olmuştur. Bu yaklaşımda akıl vicdana galip gelir, ancak realistlerin anladığı aklın gerçek akıl ile bir ilişkisi yoktur. Özel çıkardan hareketle tanımlanan (sözde) akıl, hem gerçek anlamda akıllı, hem de vicdanı kaybetmiştir. Vicdanı olmayan akıl, hesap yaparak hareket eden, faydacı ve teknik bir akıldır, buna dayalı bir uygarlık ise akılsız bir uygarlıktır.²⁰ Kosik böylece bir yandan akılcılığı sahiplenir, diğer yandan da kendi savunduğu akılcılık anlayışını diğer anlayışlardan ayırtırmaya özen gösterir. Onun savunduğu akılcılık insanların kendilerine dışsal bir öznenen (örneğin Tanrı'dan) kaynaklanan bir akıl tarafından yönetildiklerine inandıkları akılcılık anlayışını reddettiği gibi,²¹ modern dünyanın (kapitalizmin) akli somut getirileri hesaplayan bir araca indirgeyen yaklaşımından da ayrışır. Diğer iki tür akılcılık var olan koşulların sorgulamasız bir kabulü ile sonuçlanabilirken, Kosik'in savunduğu akılcılık insanların kendi tarihlerini kendilerinin yaptıklarını kavramalarını, gerçekliği (ve gerçeklikle birlikte kendilerini) sürekli olarak dönüştürmelerini öngörür. Gerçekliği kavramak, kendini kavramak, gerçekliği

dönüştürmek ve kendini dönüştürmek (başka bir deyişle, "praksis")²² devrimciliğin esas kriteridir ve Kosík bu kriterden hareketle Çekoslovakya Komünist Partisi'nin devrimcilik iddialarını kıyasıya sorgular.

"PRAG BAHARI"NI TARTIŞMAK

Çekoslovakya Komünist Partisi içinde 1960'lı yıllar boyunca Novotný'nin temsil ettiği Stalinist kanat ve karşıtları arasında ortaya çıkan gerginlik 1967 yılının sonbahar aylarında bir kriz halini aldı. Alexander Dubček başta olmak üzere "reformcu" kanat mensupları parti içi demokrasi gibi çeşitli konularda belirgin adımlar atılmasını talep ettiler. Bu eğilim Aralık 1967'ye gelindiğinde Komünist Parti Merkez Komitesi içinde çoğunluk haline gelmişti. Aynı dönemde SBKP birinci sekreteri Leonid Brejnev de Novotný'ye destek vermedi. Bu sürecin sonunda Ocak 1968'de Novotný birinci sekreterlik görevinden istifa etmeye zorlandı ve yerine birinci sekreterlik görevini Dubček devraldı. Dubček'in yeni görevinde yaptığı ilk işlerden biri entelektüellerin istediği türden bir reform hareketine sıcak baktığını belirtmek oldu. Böylece ivme kazanan reform süreci yabancı basında Şubat 1968'den itibaren "Prag Baharı" olarak adlandırılmakta gecikmedi. Novotný'nin Mart 1968'de sağlık sorunlarını gerekçe göstererek devlet başkanlığı görevinden istifa etmesi ise reformların daha da hız kazanmasına zemin hazırladı. Komünist Parti'nin 5 Nisan'da yayımlanan "Eylem Programı"nda siyasal ve iktisadi sistemin demokratikleştirileceği duyuruluyor, merkezi planlamanın Stalinist uygulamalarına eleştiriler yöneltiliyor, ekonomide ademi merkeziyetçiliğe doğru ilerleneceği duyuruluyor, ayrıca bir "demokratik komünizm" in deneyimlenmeye başlanacağı müjdeleniyordu.

Kosík bu dönemde yaptığı çalışmalarda kitleler ve bürokratlar arasındaki ayrım üzerine yoğunlaştı. *Literárnílisty* (Edebi Sayfalar) dergisinde Nisan-Mayıs 1968'de "Şimdiki Krizimiz" başlığı altında yayımladığı

Siviller Sovyet tanklarının önünde.

www.alphahistory.com

bir dizi makale, bu dönemde geliştirmiş olduğu siyasal düşünüş üzerine bilgi verir. Kosík bu makalelerde iktidarı "bir şey yapmaya ya da yapmaya zorlama gücü" olarak tanımlar. İktidar "örtülü şiddet"tir, arkasında her zaman güç ve şiddet vardır, ancak iktidar kendini her zaman şiddet ve zulüm olarak göstermez. Siyaset ise "iktidar için bir oyun"dur. Yöneten gruplar kendilerini iktidarda tutmak isterler ve hiçbir zaman isteyerek iktidarı devretmezler.²³ Düşünür bundan sonra var olan politik sistemin gerçekleri gizemleştirici etkisine dikkat çeker: Politikanın özü gizlenmiş durumdadır; diyalektik düşünce ve sağduyu karar alma sürecinden dışlanmaktadır. Kitleler ise politik manipülasyona maruz kalmaktadırlar. Kosík'e göre toplum anonim bir çoğunluk ile manipülatör azınlık arasında ikiye bölünür; bu çoğunluk "kitle"dir.²⁴ Kosík "sistemli yanlış bilinç" olarak tanımladığı ideoloji ile felsefe arasında bir karşıtlık kurar. Ona göre 19. yüzyıl politikacı-

filozofların dönemi olmuştur; Rosa Luxemburg ve Antonio Gramsci de bu dönemin son temsilcileri arasında yer alırlar. Bu dönemin bitmesiyle birlikte "pragmatik politika" dönemi başlamış, felsefenin yerine ideoloji konmuştur; devrimciler iktidarın cazibesine karşı koyamamışlardır ve halk liderleri bürokratlara dönüşmüşlerdir.²⁵

Kosík'e göre dönemin Çekoslovak devleti bir polis devleti ve bürokratik diktatörlüktür, bunun yerine bir sosyalist demokrasinin kurulması gerekmektedir. Bürokratik diktatörlükte partili olmayanlar, bilme ve karar almanın parti üyelerine mahsus olduğunu düşünürler.²⁶ İşçilerin, köylülerin ve entelektüellerin birliğine dair sözler tekrarlınsa da bu sözlerin herhangi bir gerçekliği kalmamıştır; öncelikle işçiler depolitize edilmiş, sınıf olarak rol oynamaları engellenmiştir; basın, ifade ve bilgilenme özgürlüğünün yok edildiği koşullarda işçi sınıfının varoluş ala-

nı fabrika ile sınırlanmıştır.²⁷ Kosík, Çekoslovakya vatandaşlarının artık komünist partiyle ilişkili olanlar ve olmayanlar arasında ayrılmış bir şekilde yaşamak istemediklerini de belirtir.²⁸ Kosík'e göre sosyalizmin özgürleştirici bir alternatif teşkil edebilmesi için şartları değiştirme amacını yeniden açıkça ortaya koyması ve kendini "kapitalist devletlerin gelişme düzeyini yakalamak" gibi sloganlarla sınırlamaması gerekmektedir.²⁹ Böylece Kosík 1920'lerin ortasından itibaren SSCB'de yayınlanan, Soğuk Savaş bağlamında ise ivme kazanarak önemini koruyan, sosyalizmi kalkınmacılık ile adeta özdeşleştirip temel devrimci ilkeleri gerçekleştirmek yerine kapitalist devletlerle rekabeti temel hedef olarak koyan yaklaşımları eleştirir.

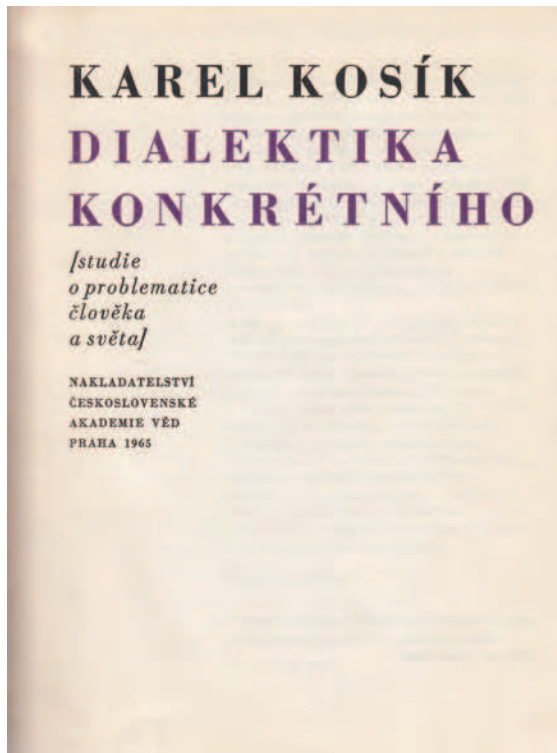
Kosík'in bu konuları işlediği yazı dizisinin yayımlandığı bahar aylarında "Prag Baharı" da yeni bir seyir almıştı. SBKP yetkilileri, Dubček'in 4-5 Mayıs 1968'de Moskova'ya yaptığı ziyaret sırasında Çekoslovakya'daki reformlardan duydukları rahatsızlığı dile getirdiler, buna karşılık Çekoslovakya Komünist Partisi geri adım atmadı ve Mayıs sonu-Haziran başında yapılan merkez komite görüşmeleri sonucunda Çekoslovakya'nın sosyalizme "bağımsız bir yol" izle-

yeceği yönünde bir açıklama yapıldı. Meclis başkanı Josef Smrkovský Çekoslovakya'da "demokratik ve insancıl bir cumhuriyet" kurulma sürecinin devam ettiğini duyurdu. Yine Mayıs sonunda ortaya çıkan "Partisizler Hareketi" ise Komünist Partiye alternatif bir siyasal güç oluşturma çabalarını dile getirdi.

Kosík Haziran 1968'de İtalyan Komünist Partisi'nin yayın organlarından *Rinascita* dergisinde "Sosyalizm ve Modern İnsanın Krizi" başlıklı bir yazı yayımladı. Kosík yazısının önemli bir kısmında Çekoslovakya ile ilişkili sorunlara yer verir. Ona göre modern dünyaya özgü olan genelleşmiş yönlendirme (manipülasyon) sistemi, Çekoslovakya'da da yerleşiklik kazanmış durumdadır: Bu sistemde insanlar iyiyi kötüden, hakikati hakikatsizlikten ayırma yeteneklerini ve ihtiyaçlarını kaybetmiş, böylece ilgisizliğe ve duyarsızlaşmaya sürüklenmişlerdir.³⁰ Ona göre Çekoslovakya'da siyasal iktidar bir bürokratik polis sistemi içinde örgütlenmiştir; bir bürokratik-politik hakimiyet ve kontrol sistemi olan Stalinizm varlığını korumaktadır. Bu sistemin yöneten kesimi, onunla özdeşleşmiş olan siyasal parti, ve iktisadi model kriz içindedir ve Çekoslovak toplumu bu krizi insancıl bir sosyalizme, sosyalist demokrasiye yönelecek aşmaya çalışmaktadır.³¹ Ona göre insancıl sosyalizm hem kapitalizmin, hem de Stalinizmin yadsınmasıdır; sosyalizm adına işlenen zulmü yok etmeyi mümkün kılar. Kosík'e göre sosyalizm baskıya, barbarlığa, insan onurunun yitimine karşı hümanist ve devrimci bir alternatif olduğu ölçüde özgürleştiricidir. Düşünür bu dönüşüm sürecinde Çekoslovakya'da üretim araçlarının toplumsallaşmasının ve işçi sınıfı egemenliğinin reddedilmeyeceğini de söyler ve demokratikleşmenin sosyalizmin doğasına uygun olduğunu vurgular. "İnsancıl sosyalizm" düzeninde iktidarın tek kaynağı halktır; kamusal işler halk tarafından düzenlenecektir. Üretim araçları işçiler kolektif mülkiyetinde olacağı gibi, yönetim de işçiler tarafından sağlanacaktır.³² Kosík bundan sonra sosyalist demokrasinin temelinde üç

unsurun bulunduğunu söyler; bunlar, "işçiler, köylüler, entelektüeller, gençlik ve bürokratların ittifakı", "siyasal demokrasi" (basın, toplanma, sözleşme ve dernek özgürlüğü) ve "işçi ya da üretici konseyleri"dir.³³ Kosík'in "konseyler" in sosyalist demokrasi için önemini vurgulaması, bir yandan 20. yüzyıl başından itibaren devrimlerde kendiliğinden oluşan konseylerin (örneğin 1905 ve 1917 Rusya devrimlerinde "sovyet"lerin) önemine atıf yaptığının, diğer yandan da 1968 Çekoslovakya özgül bağlamında "konsey"lerin artmakta olan önemine dikkat çektiğinin göstergesidir. Çekoslovakya'da 1963 sonrasında kademeli olarak yapılan iktisadi reformlar çerçevesinde fabrika ya da atölye yönetiminde işçilerin söz sahibi olmasını sağlama amacıyla işçi konseyleri kurulmuştu; bunların "özyönetim" mekanizması ya da alternatif birer iktidar odağı olmaları engellenmiş olsa da 1968 başından itibaren konseyler işçilerin sadece fabrika idaresine değil, genel olarak yönetime de katılmasının araçları olarak görülmeye başlamışlardı. Kosík'in konseyler üzerine değerlendirmeleri böyle bir bağlamda değerlendirilebilir.

"Sosyalist demokrasi" üzerine bu tartışmalar yapıldığı bağlamda, artık Komünist Parti üyeliğinden istifaya etmiş olan Vaculík'in yazdığı "İki Bin Kelime" başlıklı manifesto 27 Haziran 1968'de kamuya duyuruldu. Metin, Kosík'in de dahil olduğu yetmiş kişi tarafından imzalanmıştı. Komünist Parti'nin devlet mekanizmalarına egemen olmasını sert bir şekilde eleştiren bu manifesto, SBKP Merkez Komitesi Politik Bürosu'nun tepkisini çekmekte gecikmedi: SBKP yönetimi bu metnin amacının Çekoslovakya'da sosyalizmin konumunu zayıflatmak olduğunu savunuyor ve bu metin ile sürgündeki Çekoslovak çevrelerin karşı devrimci faaliyetleri arasında bağlantılar olduğunu iddia ediyorlardı. Kosík "İki Bin Kelime" üzerine Ağustos 1968'de yayımlanan bir kısa değerlendirmesinde, bu metni savundu. Ona göre metinde keyfi kararlar veren, şiddet kullanan, ulusal ekonomiyi yıkan ve kamu mülkiyeti-

ni mahveden kişilerin istifasını istiyordu; devrimci politikacıların "devrimci" nitelmesini hak etmeleri için provoke olmak yerine durumu analiz etmeleri gerekiyordu.³⁴ Dolayısıyla Kosik'e göre gerçek devrimcilerin bu eleştirilerden ders çıkararak kendilerini yenilemeleri gerekiyordu.

Bu tartışmaların yapıldığı 1968 yılında Varşova Paketi üyesi beş devlet (SSCB, Polonya, Alman Demokratik Cumhuriyeti, Macaristan ve Bulgaristan), Çekoslovakya Komünist Partisi'ni, parti yönetimine kadar sızmış bulunan "sağ kanat" ve "sosyalizm karşıtı" güçlere karşı mücadele etmeye çağırdı. Çekoslovak Komünist Partisi bu mektuba verdiği yanıtta "başka bir devletin işlerine karışmama" ilkesi hatırlattı ve geri adım atmayı reddetti. Buna karşılık beş devletin askeri kuvvetleri 20 Ağustos 1968 akşamı saat 23:30'da Çekoslovakya topraklarına giriş yaptılar. "Prag Baharı" bu müdahaleyi takiben son buldu ve "normalizasyon" olarak adlandırılan SSCB eksenine dönüş süreci başladı. Kosik Komünist Parti'den ve üniversite görevinden ihraç edildi. Sosyalist rejimin çözüldüğü 1989 yılından sonra da itibarı iade edilmedi: Kosik, neoliberal rejimin temsilcileri tarafından, unu-

tulması gereken bir Marksist mirasın canlı taşıyıcısı olduğu ölçüde tehlikeli kabul ediliyordu.

SONUÇ

Çekoslovakya'da 1956-1968 arası dönemde yoğunlaşan tartışmaların kısa bir incelemesi bile bu dönemde Doğu Bloku içinde entelektüel yaşamın "demir perde", "dogmatizm" ya da "tutsak akıl" gibi kavramlara sığdırılmayacak bir zenginlik düzeyinde olduğunu göstermektedir. Bu dönemin Doğu Bloku Marksist düşünürlerinin ortaya koydukları eserlerin, hem 1930'lu ve 1940'lı yılların Sovyet Marksizminin determinist ve vülger yorumlarına, hem de Batı Avrupa'da yaygınlaşan Yeni Sol yorumlarına alternatif teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Karel Kosik'in çalışmaları da bu literatürün bir parçasıdır. Bu yaklaşımda bir yandan insan bilincini iktisadi gelişmelerin bir uzantısı ya da yansıması olarak değerlendiren nesnelci yorumlar, diğer yandan da insan özgürlüğünü merkeze alan ve Nietzsche ya da Heidegger gibi düşünürlerle atıfla öznenin gerçeklik üzerinde yükselmesini, gerçekliğin üstesinden gelmesini devrimci politikanın temeli olarak ortaya koyan yorumlar reddedilmiş-

tir. Kosik ve dönemdaşları özne ve nesnenin diyalektik bir süreç içinde ve aynı toplumsal gerçekliğin ayrılmaz parçaları olarak birbirlerini dönüştürdüklerini savunmuşlar, nedensellik ve özgürlük arasında bir karşıtlık kurmamışlardır. Stalinizm, Sovyet Marksizmi ve komünist partilerin bürokratismi gibi konularda getirdikleri eleştirileri de Marksist bir konumlanıştan yapmışlar, bununla birlikte Marksizm dışı düşünce akımlarıyla (Kosik örneğinde Husserl'in fenomenoloji yaklaşımıyla) eleştirel bir diyaloga girmekten de çekinmişlerdir. Üstelik bu düşünsel zenginlik Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere Doğu Bloku'nun bütününe yayılmış durumdadır. Prag Baharı'nın Varşova Paketi üyesi devletlerin müdahalesiyle sona ermesi, bir yandan Çekoslovakya'daki iktisadi-politik reform sürecinin, diğer yandan tüm Doğu Bloku'na yayılan entelektüel canlılığın ortadan kaybolmasına neden olmuştur. 1968'in bu unutulmuş entelektüel mirasının hatırlanması, 21. yüzyılda diyalektik, tarih, özgürlük, nedensellik gibi konularda yeni yaklaşımlar geliştirilmesi için büyük bir önem taşımaktadır.

ATEŞ USLU
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ

DİPNOTLAR

- 1 Çekoslovakya'da 1948-1968 arasında gerçekleşen siyasal gelişmelerin serimlenmesi için bkz. Ateş Uslu, "Prag Darbesi'nden Prag Baharı'na Çekoslovakya'nın Yirmi Yılı (1948-1968)", *Devrimci Marksizm*, No. 6-7, 2008, s. 150-177.
- 2 Gabriella Fusi, "Storia, ragione, verità. Una via del pensiero critico", *Un filosofo in tempi di farsa e di tragedia: Saggi di pensiero critico 1964-2000*, haz. Gabriella Fusi - Francesco Tava, (Milano: Mimesis, 2013), s. 14.
- 3 Thomas J. Blakeley, *Soviet Theory of Knowledge*, (Dordrecht: Springer, 1964), s. 2.
- 4 Bu dönemde yazdığı yazılardan örnekler için bkz. Peter Hruby, *Fools and Heroes: The Changing Role of Communist Intellectuals in Czechoslovakia*, (Oxford: Pergamon Press, 1980), s. 188-189.
- 5 Mark Sandle, "Soviet and Eastern Bloc Marxism", *Twentieth-Century Marxism: A Global Introduction*, haz. Daryl Glaser & David M. Walker, (London: Routledge, 2007), s. 72.
- 6 Bu konuda bkz. Ateş Uslu, *Lukács: Marx'a Giden Yol*, (İstanbul: Chiviyazıları, 2006), s. 187-189; "Macaristan'da Marksizm ve Yeni Sol", *Praksis*, No. 13, 2005, s. 162-163.
- 7 Paul Piccone, "Czech Marxism: Karel Kosik", *Critique: Journal of Socialist Theory*, Cilt 8, No. 1, 1977, s. 45.
- 8 S. Morris Eames, "The Opening Door of Soviet Philosophy", *Educational Theory*, Cilt 15, No. 2, 1965, s. 105.

- 9 Karel Kosik, *Somutun Diyalektiği: İnsan ve Dünya Sorunları Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ezgi Kaya, (İstanbul: Yordam, [1963] 2015), s. 95.
- 10 Nicolas Tertulian, "Aliénation et désaliénation: une confrontation Lukács-Heidegger", *Actuel Marx*, No. 39, 2006, s. 45.
- 11 Sandle, *agm*, s. 72.
- 12 Bkz. Jan Mervart, "Czechoslovak Marxist Humanism and the Revolution", *Studies in East European Thought*, çevrimiçi yayın, DOI 10.1007/s11212-017-9279-8, 01/01/2017, s. 6.
- 13 Bu konuda bir inceleme için bkz. Sinan Kadir Çelik, "Burjuva Düşüncesinin Antinomileri: Batı Metafizizini Yorumsamacılıkla Aşmak Mümkün mü?", *Praksis*, No. 3, 2001, s. 64.
- 14 Karel Kosik, "The Dialectics of Morality and the Morality of Dialectics", çev. Julianne Clarke, *The Crisis of Modernity: Essays and Observations from the 1968 Era*, haz. James H. Satterwhite, (Lanham: Rowman & Littlefield, [1964] 1995), 74-75.
- 15 *agm*, s. 65.
- 16 *agm*, s. 74.
- 17 *agm*, s. 68-69.
- 18 *agm*, s. 71-72.
- 19 Karel Kosik, "Reason and Conscience", çev. Julianne Clarke, *The Crisis of Modernity: Essays and Observations from the 1968 Era*, ed. James H. Satterwhite, (Lanham: Rowman & Littlefield, [1967] 1995), s. 13.
- 20 *agm*, s. 14.
- 21 Karel Kosik, "La ragione e la storia", *Un filosofo in tempi di farsa e di tragedia: Saggi di pensiero critico 1964-2000*, haz.

- Gabriella Fusi - Francesco Tava, (Milano: Mimesis, [1964] 2013), s. 58-59.
- 22 Karel Kosik, "Gramsci e la filosofia della 'praxis'", *Un filosofo in tempi di farsa e di tragedia: Saggi di pensiero critico 1964-2000*, haz. Gabriella Fusi - Francesco Tava, (Milano: Mimesis, [1967] 2013), s. 97-98.
- 23 Karel Kosik, "Our Current Crisis", çev. Julianne Clarke - James Satterwhite, *The Crisis of Modernity: Essays and Observations from the 1968 Era*, ed. James H. Satterwhite, (Lanham: Rowman & Littlefield, [1968] 1995), s. 17-18, 35.
- 24 *agm*, s. 18-19.
- 25 *agm*, s. 22, 24.
- 26 *agm*, s. 19.
- 27 *agm*, s. 25-26.
- 28 *agm*, s. 18.
- 29 *agm*, s. 38-39.
- 30 Karel Kosik, "Socialism and the Crisis of Modern Man", çev. Julianne Clarke, *The Crisis of Modernity: Essays and Observations from the 1968 Era*, ed. James H. Satterwhite, (Lanham: Rowman & Littlefield, [1968] 1995), s. 56.
- 31 *agm*, s. 53.
- 32 *agm*, s. 60.
- 33 *agm*, s. 61.
- 34 Karel Kosik, "'Two Thousand Words' and Hysteria", çev. Zdenka Brodská - Mary Hrabik Sarnal, *The Crisis of Modernity: Essays and Observations from the 1968 Era*, ed. James H. Satterwhite, (Lanham: Rowman & Littlefield, [1968] 1995), s. 181-182.